

UOT 58

A.N.Zeynalova, P.X.Qaraxani, T.A.Qasımova
AMEA Botanika İnstitutu
aygun.lisey@gmail.com
p.garakhani@mail.ru

AZƏRBAYCAN FLORASININ *GENTIANA L.* CİNSİ NÖVLƏRİNİN TƏYİNEDİCİ CƏDVƏLİ

Açar sözlər: Gentiana, dekorativ, acı çiçək

Gentiana növlərin sayı baxımından *Gentianaceae* fəsiləsinin ən böyük cinsidir. Bu növlər dekorativ, alkaloidli və vitaminli çoxillik otlardır. Cinsin bəzi növləri nomenklatur dəyişikliyə məruz qaldığı üçün onların yeni təyinedici cədvəli tərtib edilmişdir. Afrika və Antraktidadan başqa dünyanın hər yerində yayılmış *Gentiana L.* cinsi Azərbaycanda göstərilən 16 növ əvəzinə 8 növ və 1 yarım növlə təmsil olunur. Bu növlər müxtəlif yerlərdə, meşələrdə, çəmənliklərdə və dağ yamaclarında aşkar olunmuşdur.

A.Н.Зейналова, П.Х.Карахани, Т.А.Касумова

КЛЮЧ ВИДОВ РОДА *GENTIANA L.* ВО ФЛОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: Gentiana, декоративный, горечавка

Род *Gentiana* по числу видов является самым крупным родом семейства *Gentianaceae*. Эти декоративные, алкалоидные и витаминозные многолетние травы. В связи с тем, что некоторые виды рода *Gentiana* подвергнуты номенклатурным изменениям, составлен новый ключ для округления этих видов. Распространённый по всему земному шару, за исключением Африки и Антарктиды, род *Gentiana* в Азербайджане представлен 8 видами и 1 подвидом вместо 16 видов. Виды эти встречаются в разных местах: в лесах, на лугах и горных склонах. В связи с тем, что некоторые виды подвергнуты номенклатурным изменениям, составлен новый ключ для определения видов рода *Gentiana* в Азербайджане.

A.N.Zeynalova, P.X.Garakhani, T.A.Kasumova

IDENTIFIER TABLE OF THE SPECIES OF GENUS *GENTIANA L.* IN FLORA OF AZERBAIJAN

Keywords: Gentiana, decorative, bitterness

Gentiana L. is recognized as the largest genus for its number of species within *Gentianaceae*. *Gentiana* is decorative perennial grass being specific with containing

alkaloids and vitamins. They are spread all around the world except Africa and Antarctica. Instead of 16 species, there are 8 species and one subspecies of this genus in Azerbaijan. *Gentiana* grows in different habitats: woods, meadows, mountain slopes. Some nomenclature changes happened in the taxonomic composition of the genus lead to creation of a new identifier table.

Giriş

Bitkilərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması təbii ekosistemlərin normal fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır, təkamül potensialını azaldır, insanları bitkilərin faydalı xüsusiyyətlərindən istifadə etməkdən məhrum edir. Yer üzündə olan müxtəlif bitki növlərinin mühafizəsinin elmi əsaslarla işlənib hazırlanması, formaları və metodlarının inkişaf etdirilməsi, habelə onların istifadəsi biomüxtəlifliyin qorunmasında rol oynayan əsas məsələlərdən hesab edilir. Təbii populyasiyaların davamlılığı və onların təbii bərpaasını təmin edən digər xüsusiyyətlər, həmçinin populyasiyaların biologiyasının öyrənilməsi biologiya elminin qarşısında duran həlli vacib məsələlərdəndir. Azərbaycanın az öyrənilmiş bitki qruplarından biri olan *Gentiana L.* cinsinin daxil olduğu *Gentianaceae* fəsiləsi – çiçəkli bitkilərin bu böyük və qədim ailəsi yerin müasir biotasında geniş şəkildə təmsil olunur. G.Dana görə, ikiləpəli bitkilər içərisində *Gentianaceae* fəsiləsi coğrafi yayılmasına görə ilkin sıralarda dayanır [7]. Fəsilə 80 cinsi və 1000-dən çox növü özündə birləşdirir [6].

Acıçiçəyikimilər fəsiləsinə daxil olan növlər yüksək dağlıq ərazilərdə bitən bitki qruplaşmalarının dominantı və edifikatoru hesab edilir.

Gentianaceae fəsiləsi növləri elmi və xalq təbabətində dərman tərkibli, alkaloidli və vitaminli xüsusiyyətləri ilə seçilən növləri ilə zəngindir [5]. Bu xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq cinsin növlərindən bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur (qaraciyər, qan təzyiqi, qurd əleyhinə, ürək çatışmazlığı və s.); həmçinin landşaft dizaynında geniş istifadə edilən dekorativ bitkilərdən biridir.

Fəsiləyə bir neçə cins daxildir [1; 2]. Acıçiçək (*Gentiana L.*) *Gentianaceae* fəsiləsində ən böyük cins hesab edilir. Cinsə daxil olan növlər dünyada mülayim iqlimli yerlərdə, xüsusilə, Avropada, Şimali və Cənubi Amerikada, Avstraliyada, Asiyada yayılmışdır və müxtəlif yerlərdə meşə, çəmən, dağ yamaclarında bitən ot bitkiləridir. Azərbaycan florasında cinsi 1957-ci ildə R.M.Sofiyeva işləmişdir. Son 60 ildə cinsin sistematikasını Azərbaycanca əsaslı şəkildə işlənməmişdir. Yalnız 2006-cı ildə Aydın Əsgərov Azərbaycan florasının konspekti əsasında yazdığı “Azərbaycanın Ali Bitkiləri” əsərində *Gentiana* cinsini Azərbaycan ərazisində yayılan 10 növünün haqqında qısa məlumat vermişdir. Hal-hazırda dünya florasında aparılan nomenklatur dəyişikliklərə əsaslanaraq A.Əsgərovun təsdiqlədiyi 10 növdən 5 növü

sinonimə keçirilmişdir. Bu nomenklatur dəyişikliklər müxtəlif dövrü nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Gentiana L. 1753, Sp. pl. : 227; Frolich, Gent. 1790: 19; Bge. in Nouv. Mem. Soc. Nat. Mosc. 1829, 1: 209; Griseb. Gentian. 1839: 200; Кузн. 1894, Подрод Eugentiana Kusun. Рода Gentiana в Тр. СПб. общ. естеств. 3.

Acıçiçək

Yarpaqları qarşı-qarşıya düzülmüş, rozet şəkilli, oturaq və qısa saplaqlıdır. Çiçəkləri 4-5 ədəd, tək yaxud qoltuqda yerləşmiş bir neçə ədəd, bölümlü ləçəkdir. Tac boruşəkilli əsasından hissələrə bölünmüş, zəngşəkilli və ya qıfşəkilli mavi, bənövşəyi, sarı, ağ, bəzən qırmızı rənglidir. Tac üç tərəfdən bəzən tükcüklü, bəzən vəzli, yumurtalığın əsasında nektar diski olur. Əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: bitki çılpəqdır, sadə, bütöv yarpaqlıdır, çiçəkləri aktinomorfudur, ikicinslidir və s. [3]

Gentiana cinsinin sistematikası, taksonomiyası, yeni arealları, növdaxili dəyişiklikləri haqqında geniş araşdırmalar aparılmamışdır. Hal-hazırda çox sayda növlərin yoxolma təhlükəsi qarşısında qalması və bəzi növlərin tamamilə yox olması reallığı, antropogen amillərin kütləvi şəkildə təsiri (meşələrin qırılması, çiçəkli bitkilərdən dəstələr bağlayaraq yığılması, turist bazalarının tikilməsi) bitmə yerlərinin dağıdılması, ekosistemlərə vurulan ziyan, fitopopulyasiyaların sayının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da başqa növlər kimi acıçiçəklərdən də təsirsiz keçmir. Bütün bunlar mövcud vəziyyəti qiymətləndirməyə və onların qorunması üçün tədbirlərin görülməsinə imkan verəcək obyektiv elmi təhlil tələb edir.

Material və metodika. Tədqiqat işi 2016-2017-ci illərdə Azərbaycanın bir sıra ərazilərinə edilən ekspedisiyalar zamanı (Gədəbəy, Daşkəsən, Göygöl, Quba, Qusar, Naxçıvan) yerinə yetirilmişdir. Yığılan herbari materialları identifikasiya edilmiş, bunun üçün müqayisəli-morfoloji, sistematik, areoloji, coğrafi metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr onların müzakirəsi

Cinsin təsviri ilk dəfə K.Linney tərəfindən verilmişdir [8]. Azərbaycan florasında cinsin taksonomiyasında heç bir bölgüdən istifadə edilməmişdir. Afrika və Antraktidadan başqa dünyanın hər yerində yayılmışdır. Qısamüddətli ekspedisiyalarda yerinə yetirilən tədqiqat tapşırıqlarına əsasən tərəfimizdən bitkilərin yayıldığı ərazinin ekoloji faktorlarının, topooloji şərait-dəniz səviyyəsindən hündürlük, bitmə yerinin relyefi, yamacın təbii dəyişiklikləri, torpaq mühütü (daşlı-çınqıllı və ya çılpəq torpaq) dağ silsiləsinin xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Hal-hazırda *Gentiana* L. cinsi Azərbaycanda göstərilən 14 növ əvəzinə, 8 növ və 1 yarım növlə təmsil olunur. Bu da son illər tərəfimizdən aparılmış molekulyar analizlərin nəticələrinə əsasən müəyyən olumuşdur. Bitki sistematikasında istifadə edilən metodlar əsasında yerinə yetirdiyimiz

identifikasiya nəticəsində *Gentiana* cinsinin 8 növ və 1 yarımnovdən ibarət olduğu təsdiq olunmuşdur. Cinsin bəzi növləri nomenklatur dəyişikliyə məruz qaldığı üçün onların yeni təyinedici cədvəli tərtib edilmişdir.

1. Tac hissələri arasında qatlıdır-----2
-Tac hissələri arasında qatlı deyil.-----*G.blepharophora*
2. Ağızciq çox enliləşmiş və öz aralarında hissələrinə az və ya çox yapışmışdır-3
-Ağızciq ensiz, genişlənmiş, sərbəstdir-----4
3. Birillik bitkidir, nazik köklüdür, tac 15-24 mm uzunluğundadır-----*G.nivalis*
-Çoxillikdir, tac 2 dəfə uzundur -----*G.verna subsp.pontica*
4. Birillik balaca yaşıl kül rəngdə bitkidir-----*G.aquatica*
-Çoxillikdir-----5
5. Çiçəkləri dördüzvlüdür-----*G.cruciata*
-Çiçəkləri beşüzvlüdür-----6
6. Kiçik 2-5 (8) sm ölçüdə bitkidir. Gövdə kökətrafi çoxsaylı rozet yarpaqlıdır -----*G.pyrenaica*
-Bitki bir az hündürdür. Kökətrafi rozet yarpaqları yoxdur-----7
7. Çiçəkləri sarıdır -----*G.gelida*
-Çiçəkləri mavidir -----8
8. Tacın qatları saçaqlı deyil, bütövdür və ya dişciklikdir -----*G.asclepiadea*
-Tacın qatları saçaqlıdır -----*G.septemfida*

G.blepharopora E.Bordz. Azərbaycanıda BQ şərq. KQ mərk. Lənk. dağ. Diab. ərazilərində orta və subalp qurşaqlarda dağ çəmənlərdə və meşə ətəklərində yayılmışdır. VIII-IX aylarda çiçəkləyir.

G.nivalis L. Şərqi və cənubi Qavqazda subalp və alp qurşaqlarında rütubətli çəmənlərdə, gölməçələrin kənarında yayılmışdır. VI-VIII aylarda çiçəkləyir.

G.verna subsp.pontica (Soltok.) Hayek. BQ (Quba).BQ şərq. BQ qərb. subalp və alp qurşaqlarda, yüksək dağ çəmənlərində, çınqıllı ərazilərdə yayılmışdır. V-IX aylarda çiçəkləyir.

G.aquatica L. BQ (Quba). BQ şərq.BQ qərb. alp və subalp qurşaqlarında, yüksək dağ çəmənlərində, qayalarda yayılmışdır. V-VIII aylarda çiçəkləyir.

G.cruciata L. BQ (Quba). BQ şərq. BQ qərb. KQ şim. KQ mərk. Nax.dağ. Lənk. dağ. orta dağ qurşağından subalp qurşağına qədər meşə və kolluqlarda, dağ çəmənlərində, açıq talalarda yayılmışdır. VI-VIII aylarda çiçəkləyir.

G.pyrenaica L. BQ (Quba). BQ qərb. KQ şim. alp qurşağında çəmənlərdə yayılmışdır. VI-VIII aylarda çiçəkləyir.

G.gelida M.Bieb. KQ şim. KQ mərk. Nax. dağ. orta və subalp qurşaqlarında meşə və dağ çəmənlərində yayılmışdır. VIII-IX aylarda çiçəkləyir (Şəkil 1).

G.asclepiadea L. BQ (Quba), BQ qərb ərazilərində, orta və subalp dağ qurşağında, meşə və dağ çəmənlərində yayılmışdır. VIII-IX aylarda çiçəkləyir.

G.septemfida L. BQ (Quba). BQ şərq. BQ qərb. KQ şim. KQ mərk. Nax. dağ. Lənk. dağ. subalp və alp qurşağında bəzən yüksək meşə qurşağına qədər subalp və alp çəmənlərində, meşə ətəyində yayılmışdır. VII-VIII aylarda çiçəkləyir.

Şəkil.1. *G.gelida*

Şəkil 2. *G.cruciata*

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycanın ali bitkiləri. Bakı, 2006, T.2, 217 s.
2. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Bakı, 2008. 81 s.
3. Бекетов А.Н., Лунский А.А. Горечавка или Горчанка. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.), 1890-1907
4. Флора Азербайджана: в 8 т-х, Т.7. Pyrolaceae-Plantaginaceae / С.Д. Агаджанов, Р.А.Алиев, Г.Ф.Ахундов, В.Д.Гаджиев, Р.М.Софиева и др. Баку, 1957, 648 с.
5. Цвелев Н.Н. Обзор видов семейства *Gentianaceae* флоры Кавказа // Бот. журн.1993, Т. 78, № 6, с.131-138
6. Adams L.G. *Gentiana* sect. *Chondrophyllae* (*Gentianaceae*) in Australia / L.G. Adams, J.B. Williams // Telopea. 1988, vol. 3, № 2, pp.167-176
7. Don G. General System of Gardening and Botany / G. Don // Transakt. Linn. Soc. 1837, vol. 4, p.179
8. Linnaeus K. Species Plantarum.1753, vol.1, pp.227-230